

ارزش مردم شناختی «کتاب کوچک»

که تاکنون در زمینه جمع‌آوری و شناخت فرهنگ و زبان عامیانه صورت گرفته را می‌توان به شرح زیر بیان کرد.
۱- هر اصطلاح و واژه‌ای که در این فرهنگ آمده است دارای القبای صوتی یا آوانگاری است. در نتیجه خواننده می‌تواند آن واژه را به همان صورتی که در زبان محاوره و گفت‌وگو به کار می‌رود بشناسد. یکی از نواقص فرهنگ لغات عامیانه جمال‌زاده کمبود القبای صوتی است. برای اینگونه آثار، القبای صوتی اهمیت بسزایی دارد، زیرا اغلب این واژگان به گویش‌ها و لهجه‌های خاصی تعلق دارند که با القبای زبان فارسی نمی‌توان آنها را بیان نمود.

۲- در کتاب کوچک علاوه بر آنکه معانی هر مدخل آمده است، کاربردهای مختلف اصطلاحی، تعبیری، تمثیلی، حکمی و نظایر آن نیز توضیح داده شده است. همچنین ترکیبات جمله‌تی و شبه جمله‌تی هر مدخل آمده است. در نتیجه کتاب کوچک به منزله دائرةالمعارفی است که به صورت موضوعی، فرهنگ توده‌ها را شناسایی و معرفی کرده است. زیرا هر مدخل اغلب به صورت یک موضوع است که از جوانب مختلف در فرهنگ مردم جست‌وجو و معرفی شده است. برای مثال مدخل «۳۳۹۱ دربارهٔ واژه «بزن» (فعل امر زدن) اصطلاحات: بزن قدش، بزند به کمر، بزنیدش که نیست خبیرگیر، بزنیم به تخته، به بید بزی چنار می‌لرزد، چو توسر سگ بزی ... خرس رابزن، بزن بهادر، بزن بکش، دست بزن داشتن، یگه بزن، بزن نگاه، بزن پتر، قصه بزن بابا، بزن بابا چه خوب خوب می‌زنی بابا و بیست سرشناسهٔ دیگر را شرح می‌دهد. بنابراین اگر کسی بخواهد بداند معنی «بزن بر طبل بیغاری که آن هم عالمی دارد» را بداند باید به مدخل بزن مراجعه کند.

این هم از مهمترین مشکلات کتاب امثال و حکم مرحوم دهخدا و بسیاری از فرهنگ‌های لغات عامیانه دیگر است که اغلب از روی موضوع نمی‌توان در این فرهنگ‌ها چیزی را جست‌وجو کرد. در حالی که کتاب کوچک گرچه برحسب القبا طبقه‌بندی شده است ولی با نوآوری خاصی هر واژه یا مدخل در واقع تبدیل به موضوعی خاص شده است.

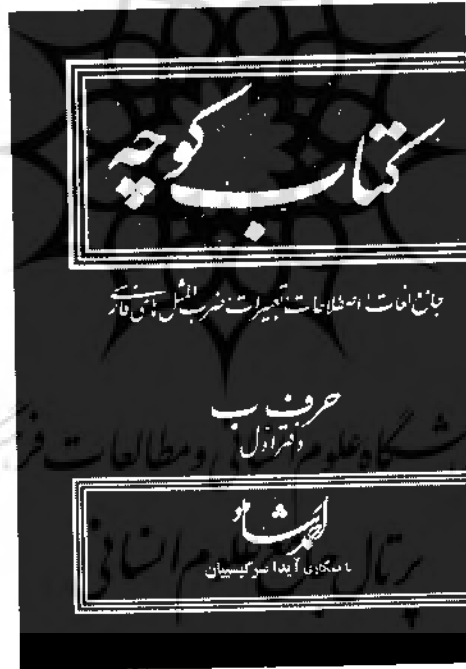
۳- کتاب کوچک نه تنها معانی واژگان را آنچنان که در کوچک و بازار رایج است توضیح می‌دهد، بلکه در هر مدخل سابقه ادبی یا تاریخی واژه‌ها نیز بررسی می‌شوند و خواننده می‌تواند خاستگاه اجتماعی و فرهنگی زبان و واژگانی را که امروز به کار می‌برد بشناسد.

۴- کتاب کوچک واقعا زبان مردم امروز ایران است. نویسنده تلاش نکرده است در گردآوری آنچه مردم به زبان می‌آورند کمزری کند و صرفا چیزهایی را که مؤدیانه یا خوب تلقی می‌شوند گردآورد. همان طور که مردم هم صرفا کلمات مؤدیانه یا خوب را به کار نمی‌برند و گاهی برای بیان مقاصد مختلف واژگانی خارج از ادب و نزاکت بیان می‌کنند. همچنین نویسنده از روی کتاب‌های فرهنگ لغت و کتاب‌های امثال و حکم هرچه ضرب المثل و مثل و کنایه دیده است جمع‌آوری و ثبت

● نعمت‌اله فاضلی

عضو هیات علمی دانشگاه علامه طباطبائی - مردم‌شناس

■ کتاب کوچک: جامع لغات، اصطلاحات و ضرب‌المثل‌های فارسی، حرف بی، دفتر اول و دوم، احمدشاملو، ابتدا سرکسیان، تهران: مازیار، ۹۶۴ ص، جلد اول، چاپ اول.

کتاب «یکی بود و یکی نبود» را منتشر ساخت و در پایان آن در بیست صفحه «مجموعه کلمات عوامانه» را گنجانید. این مجموعه بعدها تکمیل شد و با همکاری و همت دکتر محمد جعفر محبوب با عنوان «فرهنگ لغات عامیانه» در سال ۱۳۳۱ منتشر گردید. گرچه قبل از جمال‌زاده مرحوم استاد دهخدا و بعد از انتشار یکی بود و یکی نبود عدهٔ زیادی در زمینه ادبیات عامیانه تلاش کردند، اما سلسله جنبانی فرهنگ‌نویسی در ادبیات عامیانه در این قرن را باید به جمال‌زاده نسبت داد که با کتاب کوچک نیز به اوج و بلوغ می‌رسد.

امتیازات کتاب کوچک نسبت به تمامی کوشش‌هایی

شاملو هم یکی از ادیبان مردم‌نگار و مردم‌نگاران فولکلوریست ایران است، که می‌توان او را در کنار ادیبانی چون جمال‌زاده، هدایت و آل احمد قرار داد. سنت تحقیقات فولکلوریک یا پژوهش‌های فرهنگ عامیانه در ایران ریشه در فعالیت‌های ذوقی و تفننی ادیبی ما دارد، از این رو اغلب اینگونه پژوهش‌ها فاقد روش علمی و در عین حال خواندنی و لذت‌بخش هستند.

شاملو قبل از آنکه «کتاب کوچک» را بنویسد و منتشر کند، علاقه خود را به زبان مردم کوچک و بازار در اشعارش نشان داده است. بخش پنجم کتاب «هوای تازه» (۱۳۳۶) که در بردارنده اشعار «پریا» و «سرگذشت» و بخش ششم «باغ آینه» با عنوان «قصه دخترای تنه‌ی دریا» که در وزن و آهنگ عامیانه سروده شده‌اند، نشان می‌دهد که شاملو گرایش به فرهنگ مردم دارد.

در فعالیت‌های مطبوعاتی شاملو نیز سعی در اشاعه فرهنگ مردم و انتشار مقالات مردم‌شناسی و مردم‌نگاری مشهود است. «کتاب جمعه» «کتاب هفته» و هفته‌نامه «خوشه» که شاملو سردبیری آنها را عهده‌دار بود، در هر شماره تعدادی مقالات قوم‌نگاری و مردم‌نگاری در برداشت.

اگر «کتاب کوچک» نبود، فعالیت‌هایی که ذکر شد، باعث نمی‌گردید که شاملو را فولکلوریست بنامیم. شاملو با تدوین و انتشار کتاب کوچک یکی از ابعاد فرهنگی و فکری شخصیت خود را بسط داده است. فارغ از هرگونه قضاوت اخلاقی و سیاسی که می‌توان درباره نویسنده کتاب کوچک داشت، نویسنده این کتاب شاهکاری آفریده است که نام او را برای همیشه جاودان خواهد ساخت. گرچه کاستی‌ها و ایراداتی بر آن وارد است که به آنها اشاره خواهیم کرد.

در آغاز این قرن مرحوم سید محمد علی جمال‌زاده،

کلمات نیز به سان موجود زنده، در لحظه‌ای زاده می‌شوند، رشد می‌کنند و آنگاه می‌میرند. کتاب کوچک مأخذی است که می‌توانیم در آن شاهد تولد کلمات تازه در زبان امروز باشیم. کلماتی که برحسب ضرورت و تحت تأثیر شرایط نوین زندگی شکل گرفته‌اند. بالاخص ترکیبات و شبه جملات تازه. همچنین می‌توانیم کلماتی را که از صدها و هزاران سال پیش در زبان فارسی تولد یافته‌اند و هنوز در حیات اجتماعی ما دارای کارکردهای مختلف هستند بیابیم.

تغییر و تحول و ثبات و پایداری زبان فارسی را می‌توان در کتاب کوچک جست‌وجو کرد. این کتاب همچون آینه‌ای است که تصویر زبان مردم را نشان می‌دهد.

از آنجا که کتاب کوچک تنها به توضیح اصطلاحات و لغات محدود نشده است، بسیاری از آیین‌ها و باورها و رسوم مردم ایران را که هنوز رایج است توصیف می‌کند. برای مثال دربارهٔ کیوتربازی (صفحات ۲۸۰-۳۰۲) به طور مفصل ضمن شرح واژگان کفتر بازان، اطلاعات کاملی دربارهٔ کیوتربازی ارائه می‌کند. انواع بازی‌ها، ترانه‌ها، رسوم مربوط به مشاغل و حرف و ... در کتاب کوچک تشریح شده‌اند.

در نتیجه کتاب کوچک، کتاب سنت‌ها و الگوهای فرهنگی جامعه امروز ایران است دربارهٔ کاستی‌ها و انتقاداتی که بر کتاب کوچک وارد است آنچه اجمالاً و با تورق کتاب می‌توان بیان کرد سه نکته زیر است:

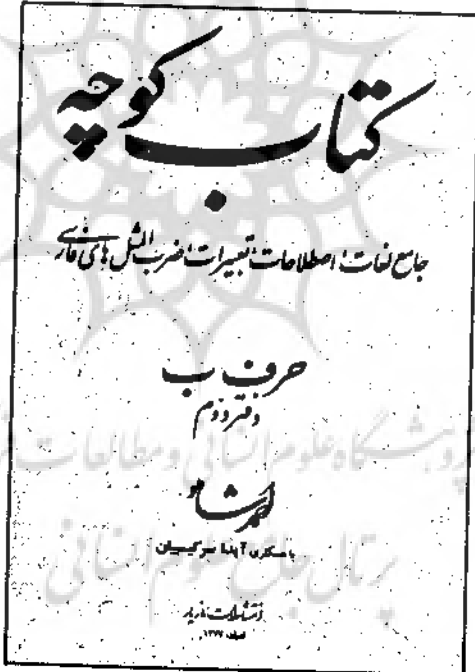
- برخی ماده لغت‌ها، اصطلاحات یا تعبیراتی که در این کتاب به آنها پرداخته شده است، پیوندی با فرهنگ عامه ندارند؛ نه بخشی از لغات عامیانه است و نه بخشی از آیین‌ها و سنت‌ها و رسوم عامه. از آن شمار است:

راسته‌ها و اماکن معروف بازار تهران (صفحات ۲۳۰ تا ۲۵۶) شرح بازارچه‌های تهران (صفحات ۲۶۲ تا ۳۶۸)، شرح باغ‌های تهران (صفحات ۵۵۰ تا ۵۶۴)

- دومین انتقاد وارد بر کتاب کوچک، شرح و بسط‌های واقعا کسل‌کننده و ملال‌آور است، که گاه و بیگاه دامنگیر برخی سرشناسه‌ها می‌شود. مانند توضیحاتی که در سیزده صفحه بر ترکیب حکیم یاسی (صفحه ۵۲۴) ارائه شده است یا شرحی که در هیجده صفحه ذیل مدخل بچه (صفحه ۷۳۳) آمده است.

- ذکر نقل قول‌های مطول و رنگارنگ برای یک سرشناسه که گاه چندان اهمیتی نیز در فولکلور فارسی ندارد یا اساساً ربطی هم به ادبیات عامه ندارد از دیگر خرده‌هایی است که بر این کتاب می‌توان گرفت. مانند نقل قول‌های مندرج در ذیل ترکیب کیوتربازی (صفحه ۲۸۰) یا سرشناسهٔ بازار (صفحه ۳۳۲).

«کتاب کوچک» مأخذی است
که می‌توانیم در آن شاهد
تولد کلمات تازه در زبان امروز
باشیم، کلماتی که برحسب ضرورت
و تحت تأثیر شرایط نوین زندگی
شکل گرفته‌اند. همچنین می‌توانیم
کلماتی را که از هزاران سال
پیش در زبان فارسی تولد یافته‌اند و
هنوز در حیات اجتماعی ما
دارای کارکردهای
مختلف هستند، بیابیم.

دو نشریه «کتاب جمعه» و «خوشه»
که شامل سردبیری
آنها را عهده‌دار بود، در هر شماره
تعدادی مقالات قوم‌نگاری و
مردم‌نگاری در برداشت.

نکرده است تا ناگزیر شود به طریقی آنها را به مردم منسوب کند یا معادل‌های آنها را در زبان مردم امروز ذیل آنها بنویسد. هر خوانندهٔ ایرانی یا خواندن تمامی مدخل‌ها تصدیق می‌کند که بارها این لغات را شنیده یا به زبان آورده است. در حالی که کتاب‌های دیگر که به این موضوع اختصاص دارند، اغلب واژگان و لغاتی را در خود دارند که تاریخ استعمال آن، قرن‌ها پیش بوده است و ضرب‌المثل‌ها و مثل‌ها و کنایات و زبان خواص، به جای زبان عوام تلقی شده است.

۵- نویسنده کتاب کوچک در برخی موارد به بررسی تطبیقی مدخل‌ها در شهرها و مناطق پرداخته است، در نتیجه خواننده می‌تواند روابط فرهنگی میان مناطق مختلف کشور را در طول تاریخ از طریق تحلیل این مقایسه‌ها بشناسد. بررسی تطبیقی یک اصطلاح، تعبیر، مثل، آیین، بازی و... و کاربردهای گوناگون آن در مناطق مختلف، امکان آشنایی ژرف‌انگر خوانندهٔ کتاب با موضوع مزبور و چگونگی تحول و تطور آن را فراهم می‌کند. در معرفی «ترانهٔ بارون میاد غلفله چی...» (صفحه ۲۸۵)، «نمایش-بنتقال بازی» (صفحات ۳۱۴-۳۱۸) و «بنازی» (شکس و ماستی) (صفحات ۳۸۲-۳۸۷) از این شیوه بهره گرفته شده است.

بررسی نمونه‌های مختلف طلب باران (صفحات ۲۶۱-۲۷۲) نیز در شمار اینگونه بررسی‌های تطبیقی است.

۶- دکتر مهدی پرتوی در کتاب «ریشه‌های تاریخی امثال و حکم» نخستین تلاش برای شناخت ریشه‌های تاریخی فرهنگ عامیانه را به عمل آورد. گرچه تلاش او بیشتر منجر به تهیه کتابی مشتمل بر چندین داستان بلند و کوتاه دربارهٔ ضرب‌المثل‌ها شد و عملاً نتوانست ریشه‌های تاریخی هیچ‌یک از ضرب‌المثل‌ها را نشان دهد اما حداقل این پرسش مهم را مطرح ساخت که خاستگاه تاریخی و اجتماعی مثل‌ها و ضرب‌المثل‌ها کجاست؟

شاملو در کتاب کوچک سعی کرده است در حد توانایی‌اش به ریشهٔ تاریخی برخی اصطلاحات و کنایات و مثل‌ها اشاره کند و البته صرفاً گزارش توصیفی از تاریخ ارائه می‌کند. برای مثال بوق (صفحه ۱۶۷۶) بکوب بکوب، همونه که دیدی! (صفحه ۱۳۹۶)

۷- کتاب کوچک اگر آن‌گونه که مؤلف آن در مقدمه جلد اول گفته است انتشار یابد جامع‌ترین دائرةالمعارف فرهنگ و زبان عامیانه ایران است. کاری است که از عهدهٔ یک سازمان عریض و طویل برآمدنی است نه یک یا دو مؤلف. گرچه می‌توان در هر حرف لغاتی دیگر بر این فرهنگ افزود و مادر زبان نیز هر روز فرزندی تازه می‌آورد، اما نسبت به تمام فرهنگ‌های موجود جامع‌ترین فرهنگ لغات عامیانه فارسی است.

اما مهم‌ترین وجه علمی کتاب کوچک، جایگاهی است که این اثر در تحقیقات مردم‌شناسی دارد. در سه حوزه مردم‌شناسی این پژوهش قابل بحث و بررسی است.